

Tankar om nybyggares namnbruk

Bernth Edman

Under senare delen av 1800-talet blev det verkligt ont om brytbara platser för dem som ville ta upp nybyggen i södra Lappland. Mark som återstod var främst s.k. lidlägen d.v.s. sydsluttningar som trots sitt nordliga läge gjorde det chansartat möjligt att odla korn och eventuellt även råg. Höstens frostluft gled bort nedför sluttningarna eftersom kall luft är tyngre än varm vilket då kunde rädda skörden.

Den nybyggare som väl bestämt sig för en plats begärde syn med Kunglig Majt:s representant. I syneprotokollet togs nogsamt upp vilka myrar nybyggaren skulle få disponera, vilka byggnader som redan fanns på plats och vad som skulle åstadkommas inom den ev. skattefria tiden på en 10-21 år.

De angivna myrarna fick namn som Stormyra, Krokmyra, Brattmyra (brant-), Bäverrödingsmyra osv. Mycket återstod att ge namn och genom att granska denna namngivning kommer man litet närmare en dåtida nybyggares liv och tankevärld.

Omgivningen fick främst beskrivande namn typ Granberget, ”Sneufjället” (Kal-), Väst-påslätta, Vattenledningsmyra, Stenskravelbäcken, Revelmyra, Krokbacken osv. Vanligt var också inflätningen av djur i namnen t.ex. Gökberget, Korpberget, Rävamyra, Svanatjärnarna, Björnberget, Älgräsket och Vinberget (av tjädervin- d.v.s. tjäderspel-). Närmast nybyggarens gård namngavs varje lägda, backe eller mindre dal med namn som Långlägda, Oxbacken, Kojbacken, Göddgröbba (den gödslade dalen), Hägggröbba och senare på 1900-talet även Traktorlägda - traktorer med järnhjul kom ut i handeln först i mellankrigsåren.

Intressant att notera är att namn på platser längre bort alltid angavs som *områden* ex myrar, berg eller bäckar inte *punkter*. Undantag gjordes ändå ibland ex Vilarhälla (en låg berg-i-dagen-plats där man kunde pusta ut en stund halvvägs på väg till myrslåttern med mat för veckan och alla redskap man behövde).

*Utsikt från Björnberget, Nästansjö.
Foto: Laila Eliasson*

Inom de väglösa småbyarna utvecklades ibland dialekter eller språkliga uttryck som inte återfanns inom andra områden. Utomstående anar kanske inte hur rikt detta språk kunde vara till skillnad mot rikssvenskan. Mängden unika naturnamn att döpa nya nybyggen/blivande byar är ju inte outsärligt, så under nybyggarepokens senare tid, 1800-talets andra hälft, verkar bekymret ha blivit akut. Exempelvis när Vilhelminas nybyggarikon, Gammel-Kristian, överlät sitt Granäs till ett av sina bonusbarn, Krim-Erke Andersson, och själv bröt ny jord en bit därifrån fick han namnhjälp av kronolänsman P. A. Hellgren vid inskrivningen.

Bebyggelselämning i Krim.

Foto: Laila Eliasson

Han föreslog namnet Krim, eftersom Ryssland då utkämpade Krimkriget (mars 1853 – feb 1856) i försök att komma åt Svarta Havet - då som nu. Att namntorka uppstått uppenbarades tydligt när inte mindre än fem nybyggen inom Jörns socken behövde namn samtidigt. Något ljushuvud kom då med förslagen ”Snipp, Snapp, Snorum, Hej, Basalorum, vilket också fastställdes av myndigheterna. De finns kvar än idag men nu utan fast bebyggelse.

Vid närmare granskning av plats- och ortsnamn inom Vilhelmina finner man en hel del intressanta namn som ortsbefolkningen förmodligen tyckt vara helt logiska en gång men som idag är ganska obegripliga. Hit hör exempelvis ”Jon-Jönsch-loken” (en ”lok” var en större vattensamling på hård mark). Vem var Jon (John?) Jönsson kan man undra och hur kom egentligen bynamnet ”Handsktummen” till – idag en bland skaran av sommarbyar. Vi kommer till ytterligare exempel längre fram i texten.

Alla namn som våra nybyggare myntat ingår ju i det vi kallar ”vår lokala kultur”, som tyvärr delvis håller på att försvinna i glömska. Det är kanske något som lokala hembygdsvetare/släktforskare kan belysa, ge bakgrund till och förhoppningsvis samla i något arkiv?

En senare dop-period kom, när nybyggarnas ättlingar mellan 1920-1950-talen enskilt åtog sig att handgräva utauktionerade vägsträckor om 200- 400 meter var av bilvägen till de isolerade byarna. En del av dessa arbetare som gjort särskilt imponerande arbetsinsatser fick sitt namn förevigat av de närboende – en ära de själva inte haft en tanke på, Det blev ”Vilhelmsfyllen” (en stor och besvärlig skärning genom ett backkrön), ”Jan-Köniksbacken”, ”Anders-rakan”

m.fl. Få av dem som idag snabbt passerar i sina bilar känner till vilka heroiska dagsverken som här har gjorts.

På motsvarande sätt fick en del hederstillägg till sitt namn ex den starke Stor-Herbert eller jägaren Björn-Johan, men även mer förklenande tillägg förekom ex den envise Beg-Nils Persson. Fysiska handikapp användes också i namn ex Blind-Kajsa och Döv-Nicke. Om både man och hustru var döva kunde man använda ordet ”däri-döves” för att ange var de bodde. Mannen som fick heta ”Gnöggen” (av ordet gnugga) återkommer vi till senare.

Dopnamn på nybyggarnas barn följde förmodligen dåtidens namnsed – våra dopböcker berättar om detta. Två observandum kan ändå göras: Första nybyggarfamiljen på en ny ort kom ofta ensam, vilket bidrog till stora bekymmer för familjen under nödår. Det var ont om mat och kläder – utöver bekymmer med vinterkylan i de dragiga boningshusen. Vid nödår, som åren runt 1867, gick det inte ens att så i normal tid under den kalla våren. Ingen hjälp fanns att få på närmare håll. Ofta dog småbarn under sitt första eller andra år på det nybrutna nybygget. Följden blev ibland att när en liten ”Harald” dött, fick nästa nyfödda pojke ärva hans namn. På det sättet kunde familjen ha ända upp till tre ”Harald” innan man till sist fick en vuxen Harald i familjen. Det andra som kan noteras är att man inte ryggade för långa förnamn likt Eufrosynia, Petronella, Auredlia m.fl. Man ville kanske att någon äldre släktings namn skulle återkomma och man tröstade sig kanske med att man i praktiken kunde använda en kortversion av namnet.

Namngivningen av husdjuren – men även bristen på namn på vissa av husdjuren, berättar en del av hur nybyggarna och deras ättlingar såg på dem. Får, hönor och tuppar blev ofta namnlösa djur på gårdarna – kanske beroende på att man såg dem som någon sorts opersonlig bruksvara - de fanns ju bara en kortare tid på gården. Katten var främst en lagårdskatt och blev då namnlös, man sa ”katta” helt enkelt. Den gjorde med decennierna ändå en sorts klassresa och blev ofta barnens kelgris och fick sova inomhus med eget namn och plats i familjens hjärtan. Hundar och hästar fick namn, men eftersom de var få på varje gård är det svårt att dra slutsatser av deras namngivning. Foton från sekelskiftet 1800 – 1900-talet, som tagits av en av de få som då ägde en kamera, sätter ofta på pränt den samhörighet som rådde mellan husbonde och familjens häst. I byn hade man ibland samlat den söndagsfina familjen framför huset. Där står också den stolte familjefadern som skyndat sig att hämta ”sin häst” som en del av familjen och kanske även för att den skulle visa på deras välstånd.

Liknande samhörighet hade också utvecklats mellan husmor/mjölkerska och hennes mjölkkor, som förmodligen såg på henne som sin egen kalv som fortsatte att dia varje dag och som aldrig blev vuxen. En tillfällig körsven möttes inte av det vanliga välkomnande ljudet från hästen (den ”huckrade”) utan fick tvärtemot känna på ett och annat hästbett om den kom åt. Den vikarierande mjölkerskan möttes också i regel av djurens misstro genom en och annan spark av kon mot den ”främmande kalven” som hade fräckheten att försöka dia henne.

Som tidigare nämnts var myrslåtern viktig för nybyggaren i de ofta karga byarna med lidlägen. De sträva myrstråna som hämtades långt från nybygget var en förutsättning att familjen kunde ha ett par kor. Visserligen innehöll myrforet inte så mycket näring, men klarade livhanken på dem under vintern. I vissa gårdar kokades myrhöet i järngryta inne i ladugården före matdags. Fåren gavs torra lökvistar från björk och sälj att knapra på.

Med åren bröts det fler och fler lägdor inom gårdens ”hank och stör” vilket gjorde att myrslåtern upphörde helt efter andra världskriget. Namn på nybyggarnas kor – oftast en 2

till 5 stycken per gård, berättar en del om hur man såg på dem. Tyvärr finns inga officiella namnförteckningar, men av en slump har ändå en förteckning bevarats.

Under en smällkall vinterperiod läsåret 1942/43, då barnen i en vilhelminaby tillåtits stanna inne i skolsalen under rasterna ”om de var tysta och ordentliga”, gjorde de en förteckning över byns alla kor. Öppnar vi så dörren till denna ”avdelning för värdelöst vetande” kan vi göra en intressant iakttagelse från 1940-talet – troligen det decennium då småjordbruken var mest betydelsefulla. Detta p.g.a. det pågående krigets varubrist, byarnas isolering och den naturhushållningen som levde kvar i området. Det går att indela elevlistans konamn i en 3 - 4 grupper: Den största namngruppen handlar om kornas utseende ex Lilja, Stråla, Sköna, Stjärna, Glittra, Fjällros, Svartkin, Snövit, Svane, Fagra, Blemla, Gullros, Röne, Tindra m.fl. En mindre grupp har namn som berättar hur man skaffat sig kon ex Byte, Gåva, Lappkåringen och Öblom (köpt av en samefamilj resp. en säljares namn?). En tredje grupp angav kornas egenskaper – det blev ex Hoppsan, Storsk (olydig), Följa, Vänta, Köksingen (köksa=se), Tostre (den ystra). En sista grupp har fått namn som är svåra att härleda ex Julgås, Mona, Cindia, Tuna, Björne, Kulan, Trissilina, Pimsa, Stynnen och Nettra.

De flesta namnen tyder på att det är genuina namn som valts av ägarfamiljen och att kor värderades högt - nästan som familjemedlemmar. Namn var troligen också viktiga när man ville locka på korna. Man kan ju undra vad dagens namnlösa kor med EU-numrering kommer att berätta för eftervärlden? Är djurhållningen på väg mot en begynnande *avhumanisering* likt hitlertysklands numrering av förintelseälgrens offer? I stället för tjur sa man ox. De slaktades redan som unga på gården eftersom de som vuxna blev svårhanterliga för gårdsfolket. Man kastrerade aldrig oxar men gårdarna turades om att hålla byn med oxer för avel ett år i taget - då kallad *gagns-oxe* (oxe som används) - men fortfarande utan namn. När man behövde en kalv på gården promenerade man upp till ett par kilometer med den aktuella kon i ett rep om sin hals till tjurhållarens gård vare sig det var mitt i smällkalla vintern eller inte. Väl där togs gagnsoxen ut på stallbacken också han i ett rep. Hade han varit med förr kan man gissa att han kände på sig vilka förväntningarna var, men trots det lämnade han inget åt slumpen utan närmade sig kon och drog in hennes doft i ett djupt andetag. Med tillbakadragen mule och med kännarmin likt en vinprovare satte han nosen mot himlen - med slutna ögon för att koncentrera sig på lukten och möjligen med en tjuvtitt på den himmel som han alldeles strax skulle få en försmak av redan om en liten stund.

Märkligt nog tycks många fyrfota fän av hankön vara begåvade med denna instinkt att kontrollera honans OK. Ännu märkligare är nog ändå att så många tvåbenta maskuliner (också fän?) idag tycks ha tappat bort denna instinkt enligt #metoo-uppropens avslöjanden i hela branscher – man verkar ha tappat bort både doft och de nej man fått, när man klättrar uppåt på karriärstegarna.

De barn som samlade in 1940-talets konamn i byn skulle, utan att de själva då anade det, komma att bli den avslutande generationen av nybyggarrättlingar. De var de ursprungliga nybyggarnas barnbarn eller barnbarnsbarn beroende hur man räknar. Inte en enda skulle komma att fortsätta med familjens jordbruk och nybyggarepoken fick därmed sin avslutning. En efter en flyttade småbrukarnas barn från byarna och lämnade sina gamla föräldrar kvar med avvecklade jordbruk. De flesta lämnade inte bara sin hemby utan även Vilhelmina kommun och landsändan. Avskedet upplevdes inte särskilt slutligt, det var ju bara att sätta sig på bussen och åka iväg – men man återvände aldrig. Det man däremot inte hade räknat med var att ”byn” på sätt och vis aldrig skulle lämna dem själva.

Tanken att barndomshemmet skulle stå och förfalla var outhärdlig, så husen underhölls – även av deras barn eller barnbarn och blev fritidsbostäder några korta dagar varje sommar. Men minnet av nybyggar-landskapet och det rika ordförråd man använt tunnades ut mer och mer. Även om man fick höra namn och uttryck man använt några generationer tidigare kunde man ibland inte förstå vad de stod för. Man riskerade att göra egna tolkningar av det man hört. Så var det redan ibland för barn som fötts under 1930-1940-talen i byn, bara 3:e – 4:e generationen efter 1800-talets nybyggare, kan vi förstå exempelvis genom historien om ”Gnöggen”.

”Gnöggeskontoret”

Vi barn hörde talas om *gnöggeskontoret*, men barn frågar ju sällan om varför saker heter just det, så vi tolkade namnet på vårt eget sätt. Kontor hade vi aldrig sett i verkligheten, men vi hade sett i någon tidning att det var möblerat med ett skrivbord – och det fanns ju verkligen i vårt gnögges-kontor. Det låg en ca två kilometer från byn och bestod av två kala bergshällar. Vid den ena, själva ”kontoret”, hade ett jättestort stenblock lossnat och ramlat ned, det blev själva skrivbordet. Bakom hade det då bildats en grotta med ett stenvalv över. Att ”Gnöggen” var en jätte kunde vi ju ta för givet när man såg hur stort det var. Vår fantasi var laddad till max genom den bruna unicaboxen fylld med spännande böcker, som nådde oss skolelever då och då. Den var utsänd av en kulturellt framsynt skolläsningsbibliotek i kommunen. Den andra delen av berghällan var slät och sluttade svagt mot ett ca 4 meters stup med en mindre myr nedanför. På andra sidan myren fanns ett jämnt uppförslut som hjälpte oss med ekot när vi lekte ”predikantleken”.

Byn besöktes ofta av predikanter från Frälsningsarmen, Missionsförbundet, EFS och Pingstvännerna. Varje inbjudan var veckans ”event” för oss, så vi unga besökte ofta dessa möten – det här var ju en tid då varken TV och radio fanns, den senare kom först under krigsnyheternas tid. Gnöggeskontoret besöktes ofta, ensamt eller i grupp, och då kunde vi ställa oss på hällan och skrika brottstycken ur det vi hört, inte förstått men mindes, av predikningarna vi hört. När vi ropat ex *”Omgjorda dina länder!”*, kunde man höra ... *”änder”* uppifrån bergsslutningen bortom myren som eko. Ibland blev det längre, litet rebelliska harangen: *”Den siste skall bliva den förste!”* och ekot svarade genast ... *”örste”*.

Först många år senare fick vi förklaringen till ”gnöggeskontoret”: Vi hade missuppfattat ordet *kantor*, det skulle alls inte heta kontor utan *kantor*, som har med förvaring att göra. De första nybyggarna brukade borra in två trätappar i timmerväggen i farstun. Mellan dem placerade de ett mindre trätråg med spenvarm mjölk med ”tätt’n” (löpe) som skulle bli tjockmjölk (långfil). Det var kantor (förvaring) för filen. Senare byggde man in raden tråg av hygieniska skäl. Efterföljande nybyggare byggde fristående skåp som då fick namnet kantor som möbel.

Gnöggen (troligen med spasmer som gett honom öknamnet) kallades en man från en närliggande by som lyckats med bedriften att tjuvskjuta en älg i området. Eftersom han bodde nära fjärdings-mannen i sin hemby, hade han grävt ned en del av älgköttet i en kallkälla i myren intill berghällan för senare hämtning. Området fick då i folkmun heta ”gnögges kantoret” (gnögges förvaring). Underliga namn kan alltså ha en bakomliggande, spännande historia.

Källor:

O. P. Pettersson: Gamla byar i Vilhelmina Del 1-2
Vilhelmina kyrkoarkiv: Dopböcker